

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๓
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น นภวงศ์)
วัดบวรนิเวศวิหาร

ภูมิลำเนาเดิม	โอรสในหม่อมเจ้าถนอม นพวงศ์ กับหม่อมเอม นพวงศ์ ณ อยุธยา
วันประสูติ	วันศุกร์ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีวอก จัตวาศก จ.ศ. ๑๒๓๔ ตรงกับวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๕ ในรัชกาลที่ ๕
วันสถาปนา	วันพุธ แรม ๔ ค่ำ เดือนยี่ ปีระกา สัปตศก จ.ศ. ๑๓๐๗ ตรงกับวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๘ ในรัชกาลที่ ๙
วันสิ้นพระชนม์	วันอังคาร แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีจอ สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๓๒๐ ตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑ ในรัชกาลที่ ๙
พระชนมายุ	๘๕ พรรษา ๑๑ เดือน ๑๙ วัน
ทรงดำรงตำแหน่ง	
สมเด็จพระสังฆราช	๑๓ ปี ๕ เดือน ๑๑ วัน

พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงมีพระนามเดิมว่า หม่อมราชวงศ์ชื่น นภวงศ์^๑ ทรงเป็นโอรสในหม่อมเจ้าถนอม นพวงศ์ และหม่อมเอม นพวงศ์ ณ อยุธยา ประสูติเมื่อวันศุกร์ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีวอก จัตวาศก จ.ศ. ๑๒๓๔ ตรงกับวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๕ ณ ตำหนักท่านบิดา ซึ่งอยู่ในวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๔) กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส (คือบริเวณตลาดนานา บางลำภู เขตพระนคร ในปัจจุบัน)

เมื่อทรงพระเยาว์ ได้ทรงศึกษาอักษรสมัยที่วังท่านบิดา โดยมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๔) พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี ทรงเป็นผู้อุปการะเลี้ยงดู เมื่อมีพระชนมายุพอจะเป็นมหาดเล็กได้ ก็ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมารในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็น “ละเด็ด” ทหารม้า ในกรมทหารมหาดเล็กราชวัลลภ มีหน้าที่ตามเสด็จรักษาพระองค์ทำนององครักษ์ เวลาอยู่ประจำการตามหน้าที่ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน

^๑ ราชสกุล “นพวงศ์” แต่โปรดเขียนเฉพาะพระองค์ว่า “นภวงศ์”

ได้พำนักอยู่ ณ ตำหนัก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๔) พระองค์เจ้าศรีนาคสวาคี ซึ่งทรงเป็นผู้อุปการะและ
อบรมสั่งสอน และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๔) พระองค์เจ้าโสมมาดิศรีรัตนราชธิดา กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ
ซึ่งเป็นพระเชษฐภคินี ร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกัน (เจ้าจอมมารดาเที่ยง) จึงทรงได้รับการศึกษาอบรม
ในราชสำนักฝ่ายในมาแต่ทรงพระเยาว์

ทรงบรรพชา

เมื่อมีพระชนมายุเจริญขึ้น ได้ทรงบรรพชาเป็นสามเณร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร
โดยมี พระพรหมมุนี (สุมิตฺตฺเถร เหมือน) วัดบรมนิวาส เป็นพระอุปัชฌาย์ ในขณะที่ทรงบรรพชาเป็นสามเณร
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในขณะนั้นทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ได้ทรงเป็นพระอาจารย์ปกครอง และในปีนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้เสด็จไป
ประทับอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ตามเสด็จไป
ไปประทับอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยารามด้วย ซึ่งในขณะนั้น พระยานครภักดีฯ (หม่อมราชวงศ์ชูป) ผู้เป็นพี่
ได้อุปสมบทอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยารามด้วยเช่นกัน

ในสภเดียวกันนั้น พระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๔ พระองค์
จะทรงผนวชเป็นสามเณร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงได้เสด็จกลับมาประทับที่
วัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์จึงตามเสด็จกลับมาด้วย และได้ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมครั้งแรกที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓
ทรงแปลได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค เมื่อยังทรงเป็นสามเณร

ทรงอุปสมบท

เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร โดยมี
พระพรหมมุนี (กิตฺติสารเถร แห่ง) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระกรรมวาจาจารย์ เมื่อทรงอุปสมบทแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้ทรงเข้า
แปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๒ สอบได้อีก ๒ ประโยค เป็นเปรียญ ๗ ประโยค

ในการบรรพชาและการอุปสมบททั้งสองครั้งนั้น สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี
พระพันวัสสา อัยิกาเจ้า ได้ทรงจัดพระราชทาน และได้พระราชทานพระอุปถัมภ์ตลอดมา

สมณศักดิ์และตำแหน่งหน้าที่ในการพระศาสนา

- พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดตั้งเป็นพระราชาคณะที่ พระสุคุณคณาภรณ์
- พ.ศ. ๒๔๔๖ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเลื่อนสมณศักดิ์เสมอพระราชาคณะชั้นเทพที่
พระญาณวราภรณ์

- พ.ศ. ๒๔๕๕ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเลื่อนสมณศักดิ์เสมอพระราชอาณัติชั้นธรรม ในราชทินนามเดิม
- พ.ศ. ๒๔๖๔ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดสถาปนาสมณศักดิ์เสมอพระราชอาณัติชั้นธรรมพิเศษ ในราชทินนามเดิม
- พ.ศ. ๒๔๗๑ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะในราชทินนามพิเศษ ว่า สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทโว) วัดสุทัศนเทพวราราม สิ้นพระชนม์ลง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ในราชทินนามเดิม ดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ประธานาธิบดีแห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร เมื่อวันที่พุธ แรม ๔ ค่ำ เดือนยี่ ปีระกา สัปตศก จ.ศ. ๑๓๐๗ ตรงกับวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๘ นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระเกียรติคุณ

การคณะสงฆ์

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะบำรุงการศึกษามณฑลหัวเมือง ได้ทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้ทรงเป็นผู้อำนวยการจัดการศึกษา ในหัวเมือง โปรดให้บังคับการพระอารามในหัวเมือง ซึ่งเป็นส่วนการพระศาสนาและการศึกษาได้ทั้งในหัวเมือง มณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเลือกสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ซึ่งขณะนั้น ทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสุคุณคณาภรณ์ เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรีและทรงเลือกพระเถรานุเถระ ในคณะธรรมยุต ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกรรมการมหาภุมวารวิทยาลัยและพระเถระมหานิกายบางรูป เพื่อทรงแต่งตั้ง เป็นผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองในมณฑลต่าง ๆ ด้วย และต่อมาได้ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญทางคณะสงฆ์เป็น ลำดับมาอีกหลายตำแหน่ง

- พ.ศ. ๒๔๔๕ ทรงเป็นเจ้าคณะมณฑลจันทบุรี
- พ.ศ. ๒๔๗๐ ทรงเป็นแม่กองธรรมสนามหลวง
- พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรงเป็นเจ้าคณะมณฑลอยุธยา และในปีเดียวกันนั้น ได้ทรงเป็นประธาน มหาเถรสมาคม บัญชาการคณะสงฆ์แทนองค์ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ซึ่งทรงประชวร
- พ.ศ. ๒๔๗๗ ทรงเป็นแม่กองบาลีสนามหลวง

- พ.ศ. ๒๔๘๕ ทรงเป็นประธานคณะวินัยธร ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔

การคณะธรรมยุต

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์ ทรงประชวรชราพาธ ไม่เป็นการสะดวกที่จะทรงปฏิบัติพระภารกิจ จึงทรงมอบหน้าที่เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตให้สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงบัญชาการแทน ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สิ้นพระชนม์ จึงได้ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตสืบมา

การมหามกุฏราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๓๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พร้อมด้วยพระเถรานุเถระ ในคณะธรรมยุต ได้ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น เพื่อเป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมของพระภิกษุและสามเณรในคณะธรรมยุตินิกาย และเป็นที่ประชุมสอบไล่พระปริยัติธรรม สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ในเวลานั้นทรงเป็น ม.ร.ว. พระจีน สุจิตโต เปรียญ) ได้ทรงช่วยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในการจัดการศึกษา และในการปกครองคณะสงฆ์มาตั้งแต่บัดนั้น ได้ทรงเป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยชุดแรก และเป็นครูรุ่นแรกของโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งเป็นสาขาที่ ๑ ของมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยในระยะแรกตั้งนั้นมีโรงเรียนสาขาของวิทยาลัย ๕ แห่ง คือ โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส โรงเรียนวัดพิชยญาติการาม และโรงเรียนวัดนิเวศธรรมประวัติ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งได้เปิดพร้อมกันทุกโรงเรียน และพร้อมกับเปิดมหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

ต่อมาได้ทรงเป็นอุปนายกกรรมการ ในสมัยที่พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงเป็นนายกกรรมการ และทรงได้รับมอบหน้าที่การงานพร้อมให้ปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งนายกกรรมการ เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงฟื้นฟู และปรับปรุงกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย ในด้านต่าง ๆ เป็นต้นว่า

- ด้านการบริหาร ทรงจัดตั้งเจ้าหน้าที่ฝ่ายบรรพชิตเป็นผู้ปฏิบัติงานอำนวยการต่าง ๆ เกี่ยวกับธุระการทั่วไปบ้าง ปริยัติธรรมบ้าง ตามวัตถุประสงค์ของมูลนิธิ
- ด้านการบำรุงและอุดหนุนการศึกษาพระปริยัติธรรม ทรงวางระเบียบบำรุงการศึกษาแก่สำนักเรียนต่าง ๆ รับอบรมนักเรียนครู รวมถึงการส่งครูออกไปสอนในสำนักเรียนที่ขาดครู ตั้งสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งแรกของประเทศไทย
- ในด้านการเผยแพร่ ทรงฟื้นฟูการออกนิตยสารธรรมจักษุรายเดือน การจัดตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ จัดพิมพ์คัมภีร์พระธรรมเทศนาใช้กระดาษแทนใบลาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ เรียกว่า “มหามกุฏฯ เทศนา”

- ในด้านต่างประเทศ ได้ทรงจัดพระไปจำพรรษาที่ปีนัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๒ ทรงส่งพระไปร่วมสมโภชฉลองพระสารีริกธาตุ และพระธาตุของพระสารีบุตรเถระ และพระโมคคัลลานเถระ ตามคำเชิญของประเทศกัมพูชา

การปกครองวัด

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้าของคณะใหญ่คณะธรรมยุต ได้ทรงมอบให้สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ปฏิบัติการต่าง ๆ ในคณะธรรมยุต ได้ทรงเป็นที่ปรึกษาในการบริหารของคณะ และในทางวัดทรงช่วยในการปกครองวัดมาโดยลำดับ

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารต่อมา (ในเวลานั้น ทรงมีสมณศักดิ์ที่ พระญาณวราภรณ์) การปกครองวัดได้ทรงปฏิบัติตามแบบที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงวางไว้เป็นส่วนใหญ่

ในสมัยที่ทรงครองวัด ได้มีเปรียญและนักธรรมเพิ่มพูนมากขึ้น การอบรมสั่งสอนนวกะภิกษุ โดยมากได้ทรงประทานพระโอวาทอบรมด้วยพระองค์เอง ส่วนในด้านการศึกษาในวัด ทรงสร้างถาวรวัตถุไว้เป็นอันมาก เช่น ตึกมนุษยนาควิทยาทาน ทรงสร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตึกสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย โรงเรียนพระปริยัติธรรมสามัคคีธรรมทาน ตึกคอยท่าปราโมช ตึกอุทิศนภวงศ์ และกุฎิต่างๆ

พระกรณียกิจพิเศษ

- วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ถวายพระศาสโนวาทและเบญจศีลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน ในคราวเสด็จมาเพื่อแสดงพระองค์เป็นพุทธมามกะ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
- วันที่ ๔-๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงเป็นประธานพระสงฆ์ ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในพระราชพิธีนี้สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ทรงถวายน้ำพระพุทธมนต์ และถวายครอบพระกริ่งกับครอบยันตรนพคุณ ณ มณฑลพระกระยาसन และถวายพระธรรมเทศนาทศพิชราชธรรม
- วันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จออกทรงผนวช ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสังฆสมาคม ๓๐ รูป โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระราชอุปัชฌาย์ เป็นประธานในการอุปสมบทกรรม
- ถวายพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ์ ซึ่งประสูติ ณ วันจันทร์ที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

- ถวายพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิรินธรเทพรัตนสุภา ซึ่งประสูติ ณ วันเสาร์ที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘
- ถวายพระนาม สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ซึ่งประสูติ ณ วันพฤหัสบดีที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๐
- วันที่ ๑๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ถวายพระนาม พระพุทธรังษารัตนพิตร ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนาและโปรดให้เชิญมาประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งหย้าอันเป็นที่เสด็จประทับบำเพ็ญสมณปฏิบัติ ในระหว่างทรงผนวช
- ถวายพระนาม พระโพธิ์ใต้แม่ว่า “พระโพธิ์มหายาเขตสุชาตภูมินาถ รัฐศาสนสถาวรวงูร” เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ (พระโพธิ์ต้นนี้เกิดมาจากพระโพธิ์ที่อันเชิญมาจากศรีลังกามาประดิษฐานที่ วัดบวรนิเวศวิหาร ต่อมาได้ตายลง แต่ก่อนจะตายได้มีพระโพธิ์ต้นใหม่เกิดขึ้นมา เรียกว่า พระโพธิ์ใต้แม่)

อภิชนหารัฐกูร

พ.ศ. ๒๕๐๐ รัฐบาลแห่งสหภาพพม่า ได้ถวายเฉลิมพระสมณศักดิ์ “อภิชนหารัฐกูร” ซึ่งเป็นสมณศักดิ์สูงสุดของสหภาพพม่า แต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ โดยนายกรัฐมนตรีพม่า ได้มาประกอบพิธีถวาย ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐

พระอวสานกาล

หลังจากประชวรครั้งใหญ่ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ประชวรต่อเนื่องมาพระวรกายทรุดโทรมเรื่อยมา แต่อาศัยที่ได้รับการรักษา และการประคับประคองเป็นอย่างดีอยู่ตลอดเวลา ประกอบกับพระองค์ทรงมีพระทัยเข้มแข็งและปล่อยวาง จึงทรงดำรงพระชนม์มาได้โดยลำดับ จนเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้เกิดพระอาการประชวร มีพระโลหิตออกกับบังคนหนัก ต้องถวายน้ำเกลือทันที และทูลเชิญเสด็จสู่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ค่อยดีขึ้น แต่พระวรกายทรุดโทรมลงโดยลำดับ

ต่อมาเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๑ มีพระอาการหนักด้วยพระโรคเส้นพระโลหิตในสมองตีบตัน พระวรกายบึ้งขวาเป็นอัมพาตเคลื่อนไหวไม่ได้ แต่วันรุ่งขึ้นพระอาการดีขึ้น ทรงพยายามปฏิบัติกิจวัตรประจำพระองค์ ตลอดถึงการทรงบูชาพระก่อนบรรทมเหมือนอย่างเคย แต่พระอาการในวันต่อๆ มามีแต่ทรุดหนักลง จนเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑ พระอาการทางเส้นพระโลหิตในสมองกำเริบขึ้นอีก พระอาการทั่วไปทรุดหนักมาก ครั้นหลังเที่ยงคืน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จฯ ประทับหน้าพระแท่นบรรทมในห้องประชวร สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้สิ้นพระชนม์ เมื่อเวลา ๐๑.๐๘ นาฬิกา ของวันอังคาร แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีจอ สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๓๒๐ ตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๑ สิริพระชนมายุ ได้ ๘๕ พรรษา ๑๑ เดือน ๑๕ วัน ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเป็นเวลา ๑๓ ปี ๕ เดือน ๑๑ วัน

